

Filozófia és világnézet Tankó Béla életművében

Gondolatok „Az autonóm filozofálás jegyében. Tankó Béla redivivus” című kötethez

A magyar filozófiatörténeti szakirodalom egy új fontos darabja kerülhetett a könyvespolcokra 2012-ben: a Debreceni Egyetem Filozófia Intézete és a Nagyzerdei Almanach munkatársai által közösen készített, Gáspár László és Valastyán Tamás szerkesztésével megjelent *Az autonóm filozofálás jegyében. Tankó Béla redivivus* című kötet Tankó Béla (1876-1946) debreceni egyetemi tanár, a magyar neokantiánus filozófia jeles képviselőjének életművébe enged betekintést. Tankó Béla 1914-től, azaz a Debreceni Egyetem működésének kezdetétől meghatározó része az egyetem történetének. A megalakuló Bölcsész-, Nyelv-, és Történettudományi Kar nagyhatású és markáns professzora volt. Neve nem csupán a debreceni, hanem a külföldről ide érkező hallgatók számára is ismert, hiszen egyike volt a három debreceni professzornak – Hankiss János és Milleker Rezső mellett – akik megalapították az azóta is sikeresen működő és egyre népszerűbb Debreceni Nyári Egyetemet, így évente 1000 külföldi hallgató ismeri meg a nevét. Bölcsészprofesszori, dékáni, majd rektori tevékenységével alapvetően járult hozzá a Debreceni Egyetem szellemi életének kibontakoztatásához, s tette ezt a legnehezebb történelmi időkben. A Debreceni Egyetem folyamatos fejlesztésére törekedett, erre példa az is, hogy az egyetem könyvtárát 60 ezer kötettel bővítette. Azonban a Debreceni Egyetemi Kiadó által megjelentetett kötet nem csupán e tudós professzor tudományszervezési teljesítménye előtt való tisztelgés céljából készült el. Tankó Béla a magyar filozófiatörténet jelentős alkotója, s egy magyar filozófusról megjelenő tanulmánykötet jelentőségét a szakirodalomban nem lehet eléggé hangsúlyozni.

A kötet három részből áll. Az első részben válogatást kapunk Tankó Béla filozófiai tanulmányaiból és rektori valamint dékáni beszédeiből: *A filozófia problémája és problémái; A szabadság problematikája; Az egyetem reformjáról és a filozófiai tanulmányról (Dékáni évmegnyitó beszéd – 1920-21); Rectori megnyitó beszéd és székfoglaló értekezés (1936)*. A második részben természetesen olvashatunk Tankó Béla életművéről: Mudrák József: *Tankó Béla filozófiaprofesszor életrajza*, valamint filozófiai és pedagógiai munkásságáról elemzéseket: Valastyán Tamás: *„Átpillantását vágyjuk az egésznek” – Egy protestáns kultúrfilozófia körvonalai Tankó Béla Kant-értelmezésében*; Fenyő Imre: *Tankó Béla pedagógiája*; Gáspár László: *Az észelvűség zarándokútján – Közéltetések Tankó Béla*

életművéhez; Török Béla: *Tankó Béla filozófiája – adalék a századelő magyar filozófiájához*. A harmadik részben pedig Tankó műveinek bő bibliográfiáját állították össze a kötet készítői, ösztönözve ezzel a további kutatásokat, továbbá olvasható egy-két szöveg a professzor levelezéséből, valamint egy név- és fogalommutató segíti az érdeklődő olvasót. A kötet képmelléklete pedig meghitt közelségbe hozza a debreceni professzort és korának szellemiségét.

Tankó Béla munkásságát három tematikus irány határozta meg: a filozófia elméleti kiterjesztése, a pedagógia gyakorlati alkalmazhatósága és a protestantizmus társadalmi helyzetének problémája. E három tematikus csomópont egyenlő hangsúlyt kap a kötetben, s így híven tükrözi Tankó Béla életművében e témák egymáshoz viszonyított harmóniáját. E harmonikusság Tankó gondolkodásában már a kolozsvári években körvonalazódott, s elmondhatjuk, hogy az 1910-es években megfogalmazott filozófiai állásfoglalásai nem veszítették érvényüket az életmű későbbi szakaszaiban sem. Ugyanis ezen időszakra a munkásságát alapvetően meghatározó mestereinek, Kant és Böhm recepciójának eredménye egy már igen kiforrott, letisztult filozófiai szemléletet – még ha nem is rendszer. A kolozsvári évek alatt elsajátított protestáns műveltségcsomóknak köszönhetően, amely szinte polihisztorrá nevelte – hiszen egyaránt tanított többek között teológiát, matematikát, irodalmat és filozófiát –, egy igen sokszínű és széles gondolkodói irányultság formálódott meg benne, amely kiegészült egy állandó szintézisre való törekvéssel. Ahogy a kötetben Valastyán Tamás tanulmányának címe is jelzi: „Átpillantását vágyjuk az egészeknek”. E sokszínűségből adódóan nehéz az életművet úgy megragadni, hogy az áttekinthetően tematizálódjon, mégis rálehetünk benne egy olyan fogalomra, amely rendre feltűnik elmélkedéseiben, a különböző témák és az eltelt idő ellenére, egy fogalomra, amely átszövi és rendezi Tankó eszméit.

A fogalom, amely Tankó Béla gondolkodásának számos területei között – filozófia, pedagógia és teológia – megteremti a „szellemi harmóniát”: a *világnézet* tankói koncepciója. Jelen tanulmány e világnézet fogalomra koncentrálna, s megpróbálja megfejtetni a tanulmánykötet segítségével, hogy e fogalom hogyan válhatott Tankó életművében, s egyben korának bizonyos filozófiai áramlataiban is egy válságdiagnózis problémafelvetéseire reagáló, általános tájékozódási ponttá. Mivel egy tematikus csomópont kerül itt kiemelésre, ezért e tanulmány nem sorrendben kíséri végig a Tankó kötet szövegeit, hanem horizontális szempontok mentén igyekszik e koncepciót körvonalazni.

A magyar filozófia sajátos helyzetben van, amikor a magyar tudománytörténet vagy művelődéstörténet egy szakaszának bemutatásáról van szó. A magyar filozófiával foglalkozó

művek általában azzal indítják vizsgálódásukat, hogy revidéálják azt az elképzelést, miszerint a magyar filozófia általában kimerül a nyugati filozófiák recepciójában. E kérdésben jelen tanulmány nem kíván különösebben elmerülni, hiszen bőven születtek már ezen előítéletet meggyőzően cáfoló tanulmányok. Tanulságos azonban meglátni azt a párhuzamot, mellyel korunk filozófiatörténet-írása és Tankó Béla korának progresszív filozófiai kezdeményezései egyaránt küzdöttek. Az egész életműben – így a teljes Tankó-kötetben is – végighúzódik ugyanis egy kettős válságtudat: elsősorban a filozófia, másodsorban a magyar filozófia legitimitációjának kérdése.

A Tankó-kötet igen szerencsés szerkesztése máris bevezet minket e szituációba, hiszen a kötet első Tankó Béla tanulmányának (*A filozófia problémája és problémái*, 1917) első oldala is a filozófia legitimitásának kérdését veti fel:

„Egyetlen más tudomány sem érzi magát kénytelennek arra, hogy a maga létjogát bizonyíttassa; egyszerűen hozzáfog a maga tárgya nyugodt kifejtéséhez. A filozófiának pedig még ma is azzal kell kezdenie, hogy indokolja pusztán azt, hogy egyáltalán a világon van.”¹

A magyar filozófia e szempontból hatványozott nehézségekkel küzd, hiszen még ha a nyugati filozófusok sikeresen is legitimálják saját filozófiai örökségüket és eredményeiket a szélesebb tudományos plénum előtt, az eredeti „magyar filozófia” pusztá léte a mai napig fenntartásokkal kezelt lehetőség a szakirodalomban. E problémát Török Béla tárgyalja a kötet végén, ahol rámutat, hogy maga Tankó Béla sem tartja a magyarságot „filozofálásra” érettnek (1934):

„>Philosophy, we must tell frankly, does not belong to the medium by which the genius of the spirit of Hungary has hitherto revealed itself.<
Ezekkel a szavakkal kezdődik Tankó Béla *Hungarian Philosophy* című előadása a Tisza István Egyetem nyári kurzusán.”²

E filozófiatörténeti motívum sajnos a mai napig sem veszített népszerűségéből, argumentációja – erre Török Béla tanulmányában több példát is hoz – azonban kimerül ugyanabban a nemzetkarakterológiai megállapításban, hogy a magyar elmének nem való az absztrakt gondolkodás, mivel az alapvetően a gyakorlatias gondolatvezetést kedveli. Ez a gondolat általában kiegészül egy önostorozó kisebbségérzettel, mely a nyugati filozófiákat legfeljebb megérteni kívánja, de a kortárs diskurzusokba aktívan bekapcsolódni már nem érzi

¹ Tankó Béla: *A filozófia problémája és problémái*. In: Valastyán Tamás (szerk) – *Az autonóm filozofálás jegyében. Tankó Béla revidius*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 13.

² Török Béla: *Tankó Béla filozófiája – Adalék a századelő magyar filozófiájához*. In: Tankó 2012. 214.

képesnek magát. Az, hogy e problémán „lamentálni” tovább árt-e az ügynök, vagy az erre való reflexió a filozófiai gondolkodás szerves része – Török tanulmányában nem kerül eldöntésre. Azonban Török rámutat, hogy e problémát áttekítve Tankó végső soron pozitív jövőképet tár elénk, hiszen saját munkássága és mesterének, Böhm Károly műveinek köszönhetően sejthető, mi a válasz Tankó költői kérdésére:

„>Would it be an unheard-of turn of Hungarian thinking, unhandicapped by worn-out barren views, should ripen a new fruit ont he ever green tree of philosophy which has been tended by so many husbandmen and now last has still another, after a time of long apprenticeship?<”.³

Itt annyit érdemes még megjegyezni, hogy az talán kérdéses érvényű kijelentés, hogy a magyar filozófia problémáján nem gyötrődni kell, hanem egész egyszerűen filozófiát kell csinálni, az viszont nehezen vonható kétségbe, hogy a (magyar) filozófia pusztá olvasása is az „elmaradottság” felszámolásának aktív része. A magyar filozófiai történetírás e szempontból komoly nehézségekkel küszködik, erre Mester Béla is felhívta a figyelmet:

„Természetesen tisztában vagyok a kérdés intézményi mögöttesével: több irodalmi tanszék van és több középiskolai magyartanár szorgoskodik kultúránkban, mint amennyi ember egyáltalán olvassa a filozófiát. A magyar irodalomtörténet-írás ura a helyzetnek, ami a folyamatos filológiai munkát, a mindennapi irodalomtörténeti teendőket és a szintézisek időről időre való elkészítését illeti. Szinte minden jelentősebb magyar íróról, költőről egymagában több szekunder irodalom jelent meg, mint a magyar filozófiatörténet egészéről. Ezt mind tudom. De ez a helyzet nem magától jött létre, nem természetadta szituáció. Ma már kultúránk karakterisztikájává vált: ha úgy tetszik, ez is a filozófiai önreflexió tárgyává tehető”.⁴

A Tankó-kötet egy újabb lépés afelé, hogy a magyar filozófiai gondolkodók az őket megillető helyére kerüljenek a magyar művelődéstörténetben. Hozzáférhetővé téve Tankó írásait és beszédeit, valamint Tankó életművét értékelő tanulmányokkal értelmezési keretet adva az olvasónak, a kötet utat enged a további kutatásoknak. Fontos itt szem előtt tartani, hogy a magyar filozófiatörténeti kutatásoknak természetesen nem szabad kimerülniük abban, hogy egy gondolkodó eredményeit és újszerűségét nemzetközi viszonyokkal összevetve mérje, és az alapján értékelje. Ugyanis e kordokumentumok egyrészt betekintést adnak a kora

³ l. m. 224.

⁴Mester Béla: Lehetséges-e „magyar filozófia?” In: Laczkó Sándor (szerk.): *Böhm Károly és a „kolozsvári iskola”*. Pro Philosophia Kiadó, Kolozsvár-Szeged, 2000. 121

XX. század „elfelejtett reneszánszába”, amely tele volt eredetiséggel, újjátással, amely a nyugati tanokat nem pusztán átvette, hanem – ahogy Valastyán Tamás Tankó Béla Kant-recepciója kapcsán fogalmaz – „invenciózus interpretációkkal” átformálta, s egy kiforrott értelmezés keretében népszerűsítette. Másrészt e dokumentumok rámutatnak saját korunk filozófia-felfogásának hatástörténetére. Az érdeklődő olvasót ugyanis a magyar filozófia hatástörténete már gadameri értelemben *szituálta*. Az erre való reflexió, azaz a *hatástörténeti tudat* arra mutat rá, hogy egyrészt törekednünk kell arra, hogy belehelyezkedjünk a megismerendő művek horizontjába, de egyben tudatosítanunk kell saját elvárási horizontunk működését is, nem kísérelve meg a mű „eredeti igazságának” objektív kifaggatását, hiszen ezáltal pont arról az igényről mondanánk le, hogy számunkra is érvényes és érthető igazsághoz jussunk. A helyes kérdésfeltevés csakis az ilyen hermeneutikai szituációban valósítható meg: „az igazán történeti tudat mindig látja saját jelenét is, mégpedig úgy, hogy mind önmagát, mind a történeti másikat helyes viszonyokban látja”.⁵ Heidegger szavával élve: „Az igazi magyarázat azonban sohasem jobban, hanem másként érti a szöveget, mint ahogy a szerzője értette. Ennek a másnak azonban olyannak kell lennie, hogy ugyanazt érintse, amin a magyarázott szöveg gondolkodik.”⁶ A magyar filozófiatörténet gondolkodói és tanárai, még ha nem is jól érzékelhető módon – hiszen a filozófiatörténetét a szocializmus filozófiatörténet-írása megszakította –, de bűvópatakként bizonyos, hogy kifejtették hatásukat, s épp e rejtettség az, amely miatt a hatástörténeti tudatra való reflexió különösen fontos a mai magyar filozófia számára.

„Nagy szellemi válságok idején mindig szélesebb körben kelt érdeklődést a filozófia, mint nyugalmasabb időben” – írta Joó Tibor a Nyugat 1934. év 7. számában Tankó Béla *A világnézet kérdése* című műve kapcsán. Joó Tibor e megjegyzése mögött egy akkorra már igen gazdag – Hamvas Béla fogalmával élve – „krizeológiai” irodalom állt, amely a századfordulót követő válságtudat meghatározó tényezőit vizsgálta, s feltette azt a kérdést, milyen szerepe van a filozófiának e történelmi helyzetben. Jelen tanulmányban nincs lehetőség e tényezők számbavételére, ezért csak utalásszerűen emelnénk ki két olyan elemet, amely Tankó Béla életművében nyomatékosan középpontba került.

Az egyik legfontosabb tényező a világháború tapasztalata. Tankó Béla debreceni működésének kezdete egybeforr azzal a dátummal, amely – Eric Hobsbawn brit történész szavaival élve – a „katasztrófa korának” kezdetét jelenti. Mint megannyi gondolkodó

⁵ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Osiris, Budapest, 2003. 341.

⁶ Martin Heidegger: Nietzsche mondása: „Isten halott”. In: *Rejtekek*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 187.

esetében, Tankó Béla is úgy tekintett e történésekre, mint az emberről alkotott kép alapvető megrendülésének veszélyét magában foglaló válság, amely komoly feladatot állít az intellektuálisan elkötelezett gondolkodók elé.

A világháború Tankó számára az értékelő tudat elbizonytalanodásának a tünete. Az 1917-ben, tehát a háború alatt megtartott előadásából készült *A világnézet és a háború* című tanulmányában így ír:

„Egy problémára óhajtom föl hívni az érdeklődést e vázlatos elmélkedéssel, oly kérdésre, amely egész bizonyosan a t. hallgatóság soraiból is sokaknak okozott már tépelődést, s amelyre valamilyen feleletet adni életbevágóan komoly kényszerűség. Ez a probléma: milyen hatással lesz a háború a világnézetünkre? A kérdést feltenni, és pedig teljes komolysággal feltenni, az a tapasztalat ösztökél, hogy a háború egyetemes felforgató hatása alatt nem egy ponton csaknem teljesen átváltoznak nézeteink az emberekről és a dolgokról, átformálódnak megszokott és biztosaknak és véglegeseknek hitt fölfogások, szilárd keretek meglazulnak, álláspontok eltolódnak, mert minden változás, melyet ellenállhatatlanul rákényszerít fölfogásunkra a tapasztalat, egy-egy lényeges alkotórészt cserél ki, melyből egész birtokunk tevődik össze, s ha megváltoznak a részek, hogy maradna érintetlen az egész, amely éppen e részekből tömörül össze?”⁷

Ezen igen szemléletes kérdésfeltevésben ott bujkál az az aggodalom, amelyre Gáspár László is felhívja a figyelmet *Az észelvítség zarándokútján* című tanulmányában, s mely már a háború előtt is jelen volt. A „boldog békeidők” felszíne alatt már „hadszintérré” változott a kultúra: világnézetek, eszmék ütköztek meg egymással. A Julien Benda által diagnosztizált „írástudók árulásának” veszélye ez. Érdeemes Tankó tanulmánya mellé tenni Babits Mihály ugyanabban az évben íródott *A veszedelmes világnézet* című tanulmányát, melyben Babits arra a következtetésre jut, hogy a fő ok a világháború előtti világnézet volt. Egy fertőzött világnézeté, amely egyáltalán lehetővé tette, hogy az emberek eltűnjék a háborút. A háború világnézeti alapjait a fatalisztikus cinizmusban, a „minden mindegy” filozófiájában látta. Az antiintellektualizmusban, az antiracionalizmusban, abban a folyamatban, amely Kanttal kezdődött el, amely évszázadok óta az ész aláásásán működött.

Tankó ezzel szemben másféle kérdést tesz fel, amely egyúttal árulkodik megoldásközpontú, a kiutakat fáradhatatlanul kereső és az újjáépítés lehetősége iránt folyton

⁷ Tankó Béla: *A világnézet kérdése és a háború*. Debrecen, 1917. 3.

elkötelezett személyiségéről. (E hozzáállás nem csupán gondolati, hanem cselekvő is: Tankó Béla a második világháború után is – közvetlenül halála előtt – a Debreceni Egyetem oktatásának beindításán dolgozott). Tankó Béla – Babitscsal ellentétben – éppen Kant filozófiájában látja a veszélyek legyőzésének lehetőségét. „Annak ellenére, hogy a korszellem utazójának, így Tankónak sem volt előre készített térképe az új >évszázad labirintusáról<, a Böhm-től öröklött neokantiánus irányítással zsebében kíváncsian és magabiztosan vetette magát az irányzatok útvesztőjébe”.⁸ Tisztában volt azonban azzal, hogy milyen veszélye van e világnézeti harcoknak. Erre hívja fel a figyelmet *A világnézet kérdése és a középiskola* című tanulmányában (1922):

„A világnézet problémájának tervszerű és rendszeres megoldását nem lehet tovább halogatni, sem kerülgetni; hogy lelki életünk sok dicstelen és sivár vereségéért igen nagy mértékben az ilyen mulasztások az öntudatlanul felelős bűnrészesek; s hogy az iskolának a legkevésbé lehet tétlenül várni, amíg másutt, másvalaki elintézi a kérdést”.⁹

Az újjáépítés és a megújulás záloga számára tehát alapvetően egy szellemi feladat, egy gondolkodói megújulás: „A háborúnak kellett jönnie, hogy irtóztató szemléletű oktatással jobbra tanítson.”¹⁰ E megújulást a helyes világnézet kialakítása adhatja meg. Ez minden „írástudó” feladatává válik, amely – Kanthoz híven – fáradhatatlanul önreflexív, s egyben a pedagógia egyik legfontosabb eszköze: „S nagyobb ajándékot a középiskola nem adhat diákjainak, mint az öntudatos választás képességét az egymással viaskodó és az egymást túllícitáló világnézetek közt”.¹¹ Láthatjuk tehát, hogy a világnézet a kor válságaira adott válasz, amelynek áthatóan működnie kell a filozófiában, a pedagógiában és a teológiában is.

A válságtudat természetesen nem merült ki a világháború eseményei okozta kontemplációban. Ahogyan első tanulmánya is mutatja, *A 19. század etikai válsága* (1912), a válságtudat gyökerei sokkal korábbra nyúlnak vissza. Az említett tanulmányban megfogalmazottak egybecsengenek azon későbbi kritikákkal, amelyekkel a pozitívizmust is illette: a felvilágosodás puszta racionalizmusa nem elegendő az erkölcsi értékeléshez, és a pozitívizmus vallást nem ismerő emberképe, és a világról begyűjtött adatok „felszínes ismerete” nem elég az ember és világ elmélyült megértéséhez. A pozitívizmusban Tankó természetesen nem csupán elvetendő gondolatokat látott, hiszen mestere, Böhm is Comte pozitívizmusának hatása alatt kezdte filozófiáját, hanem egy olyan fejlődési pontként tekintett

⁸ Gáspár László: Az észelvűség zarándokútján – Közelítések Tankó Béla életművéhez. In: Tankó 2012. 200.

⁹ Tankó Béla: *A világnézet kérdése és a középiskola*. Debrecen, 1923. 1.

¹⁰ I. m. 2.

¹¹ I. m. 11.

rá, amelyen túl kell lépni. Ez pedig csak Kant filozófiájával lehetséges, s ezt a célt szolgálja Böhm értékelmélete is.

„[...] a nagy különbség a racionalizmus kora, s a mi korunk közt az, hogy ma az ész a „természettudományi világnézet” csak eszközi értéke szerint becsüli, s minthogy az észnél, az intelligenciánál, a szellemnél magasabb érték nincs, az ő teremtményének eszközévé süllyesztené azt, amitől egyedül nyerik értéküket alkotásai. S a racionalizmus tévedései csak a fejlődés elkerülhetetlen lépcsői voltak, hogy – az idők teljességében – a szellem abszolút értékének tudata megnyerje a méltó kifejezést. Ez a beteljesedés történt meg Kant művében...”¹²

Azonban a pozitivista áramlatok nyomása érezhető maradt Tankó egész életművében. Fenyő Imre *Tankó Béla pedagógiája* című tanulmányában is felhívja erre a figyelmet:

„Ha kiinduló kérdését (>Mit ad a filozófia a pedagógiának?<) tekintjük, mindenesetre érezhetjük azt az elbizonytalanodást, amely a tizenkilencedik század végén, a huszadik század elején a neveléstudomány megalapozásának problémáját jellemzi. A naturalizmus, a pozitívizmus, a társadalomtudományok megerősödése és népszerűsödése a neveléstudomány elméletében és a pedagógiai gyakorlatban egyaránt érezhető.”

Gondoljunk csak Comte híres kérdésére: „Ki ne emlékezne arra, hogy gyermekkorában teológus, ifjúkorában metafizikus lett, férfikorában pedig fizikus?” A pozitivista pedagógia feladatként e fejlődési stádiumok előremozdítását tűzte ki maga elé, egy olyan fejlődési vonalat, amely akár teljes ellentétének is mondható a tankói eszméknek. Ez a probléma körvonalazódik e tanulmány elején említett dilemmában is: a filozófia legitimációjának kérdésében. Tankó e problémát éppen a kanti és a böhmi filozófia által nyújtott útmutatás által képes feloldani, amelynek központi eleme a világnézet fogalma. A pozitívizmus nagy hiányossága – mutat rá jogosan Tankó – hogy nem tud mit kezdeni azzal a három kanti kérdéssel (Mit tudhatunk?, Mit tehetünk?, Mit szabad remélnünk?), melyek az ember létének lényegére vonatkoznak. A világnézet azonban képes elvégezni e feladatot, ugyanis...

„... kielégíti azt a szükségletünket, hogy a kozmosz végtelenségében az ember helyéről és hivatásáról észszerű képet kapjunk, hadd ismétljem Kant

¹² Tankó Béa: *A XIX. század ethikai válsága*. Kolozsvár, 1912. 6.

szavait: miután megmutatta, hogy mit lehet tudni, megmondja, mit kell hát cselekedni és mit szabad remélni”.¹³

Mielőtt azonban azt vizsgálnánk, hogy ez hogyan lehetséges Tankó szerint, fel kell ismernünk, hogy ez a világnézet fogalom különbözik az általunk használt fogalomtól. E ponton figyelembe kell vennünk Gadamer óvatosságra intő szavait: „aki nem akarja, hogy a nyelv sodorja magával, és megalapozott történeti önmegértésre [Selbstverständnis] törekszik, annak sorra merülnek fel a szó- és fogalomtörténeti kérdések”.¹⁴

„Egyszerű fogalom nem létezik” – írta egy tanulmányában Gilles Deleuze, és ez a világnézet fogalma esetében hatványozottan igaz. E fogalom jelentésének komponensei végeleáthatatlannak és kimeríthetetlennek tűnik, s talán épp ez a szemantikai tulajdonság az oka annak, hogy az Tankó Béla filozófiájának rendezőelvévé válhatott. Tankó rendszeresen teszi a világnézet fogalmát értekezéseinek kiindulópontjává, hogy azzal rávilágítson a korát – és Tankót is – leginkább foglalkoztató problémákra. Elég csak fellapoznunk a Tankó-kötet bibliográfiáját, hogy erről megbizonyosodjunk: *A világnézet kérdése és a háború* (1917); *A világnézet kérdése és a középiskola* (1923); *A világnézet kérdése és más tanulmányok* (1932); *A világnézet kérdése és a református elvek* (1939).

Hogy megértsük, hogyan válhatott e fogalom Tankó számára kulcsfontosságúvá, ki kell tekintenünk annak eredetére. A világnézet fogalom jelentése első ránézésre elég magától értetődőnek tűnik: az a mód, ahogy a világot nézzük (szemléljük). Ez a jelentés azonban több szemantikai elemet von maga után, melynek fő oka az, hogy egy metafora bújik meg benne: *a tudás és látás*, illetve *a megértés és látás* azonosítása. E metaforát gyakran alkalmazzuk a köznyelvben is: „*belátni* valakinek az igazát”, „*érdekes meglátásai* vannak”, „*próbáld látni az én szemszögemből* is a problémát”. A fogalom eme implicit jelentése sok szempontból jelentőséggel bír. A világnézet, azaz a *Weltanschauung* jelentésének absztrakt referenciája a német filozófia története során alakult ki. Ez az absztrakt referencia (céltartomány) egy konkrét esemény (forrástartomány) segítségével értelmeződik: „a világ nézése”. Azonban fontos felismerni, hogy e nyelvi alakzat nem csupán egy esztétikai elem a szövegépítésben. George Lakoff és Mark Johnson¹⁵ szerint az ember kognitív rendszerére jelentős befolyással bírnak a mindennapi nyelvben megbújó fogalmi metaforák. E befolyás nem merül ki abban, hogy e metaforák segítenek megérteni és leírni az absztrakt elképzeléseket, hanem e

¹³ Tankó 2012. 61-62.

¹⁴ Gadamer: I. m. 40.

¹⁵ Lakoff, George and Mark Johnson 2003. *Metaphors we live by*. The University of Chicago Press, Ltd.

metaforák valójában alakítják is azokat, s ezzel kihatnak a mindennapi gyakorlati életünkre. Az „átvitt értelem” másik fontos jellemzője, hogy e szemantikai elemek sohasem vannak *egyszerre* jelen. Annak ellenére, hogy az absztrakt elgondolások a forrástartomány szemantikai struktúrája alapján strukturálódnak és értelmeződnek, a metafora mindig csupán bizonyos aspektusait használja a forrástartománynak, figyelmen kívül hagyva a többit. Ez az oka, hogy egy metaforát lehet „ilyen értelemben” és „olyan értelemben” is használni. Ez azt a belátást vonja maga után, hogy szinte lehetetlen a *Weltanschauung*nak egy mindenre kiterjedő, végső definícióját megadni, mivel a *Weltanschauung* egy metaforán alapul, mely meghiúsít minden kísérletet a kimerítő meghatározásra.

A filozófiában gyakran használatos fogalmak között is gyakran találkozunk e fogalmi metaforával: az *idea* fogalom a görög *idein* szóból ered, melynek jelentése: „látni”; a spekulálás a latin *speculari* szóból ered, amely azt jelenti: „megfigyelni”; az *intuíció* eredete a latin *intueri*, amely azt jelenti: „nézni valamire”. Tankó Béla is ismeri e fogalmakban rejlő metafora jelentőségét. *A filozófia problémája és problémái* című tanulmányában – amely a Tankó kötetet is nyitja – így ír:

„A filozófia azáltal gyakorlati, hogy a legtisztábban – elméleti tevékenység; nyugodt szemlélő magasságban lebeg az élet kusza világa felett, hogy emberileg elérhető hiteles képet alkosson róla, törvényeit számba vegye, hogy aztán az embernek előírja: mit kell tennie ebben a világban. A filozófiának ez az elméleti jelleme, melyet a *theoria* ősi, eredeti értelme, a *szemlélet* fejez ki, más szellemi tevékenységekkel való rokonságára figyelmeztet, melyektől tehát el kell tudni választani”.¹⁶ (Tankó Béla kiemelése)

Nem véletlen, hogy Tankó a görög *theorein* szó „ránézni valamire” jelentéséből kialakult és a modern használatban „elmélet” jelentésű *teória* fogalmát összekapcsolja a *szemlélet* fogalmával. A *szemlélet*, azaz *Anschauung* ugyanis a kantiánus filozófia egyik alapfogalma. E szempontból érthetővé válik a világnézet kulcsszerepe is Tankó filozófiájában: e fogalom – mely a német *Weltanschauung* tükörfordításával került át a magyar nyelvbe – először Kant művében, *Az ítélesterő kritikájában* (1790) tűnik fel. Maga a *Weltanschauung* a kanti életműben nem meghatározó szerepű, hiszen más műben nem is szerepel, azonban a benne található *Anschauung* már annál inkább. *A tiszta ész kritikájában* (1781) Kant világosan definiálja, hogy mit is ért *Anschauung* alatt, elválasztva azt az *Erkenntnis*-től (tudás), a

¹⁶ Tankó 2012. 20.

Vorstellung-tól (képzet) és a *Sinnlichkeit*-tól (érezékelés). Ahogy a szó etimológiája is mutatja (*an-* + *schauen* + *-ung* – „tekinteni valamire”): a *szemlélet* „csak akkor keletkezik, ha a tárgy adva van számunkra”.¹⁷ Kantnál az *Anschauung* – nagyon leegyszerűsítve – tehát azt a képességet jelenti, amely lehetővé teszi a megértést:

Így tehát a tárgyak az érzékelőképesség által adva vannak számunkra, és csakis ez a képesség nyújt nekünk *szemléletet* [*Anschauung*], míg az értelem által elgondoljuk a tárgyakat, és fogalmakat kapunk tőle. Azonban végső soron minden gondolkodásnak, közvetlenül (*directe*) vagy kerülő úton (*indirecte*), bizonyos ismérvek közvetítésével a szemléletre kell vonatkoznia, a mi esetünkben tehát az érzékelőképességre; mert nekünk más módon nem lehetnek adva tárgyak.¹⁸

Világos, hogy a *szemlélet* itt a filozófia Kantnak köszönhető „kopernikuszi fordulata” által van meghatározva. Ebből kiindulva a *Weltanschauung* értelmezéséhez is közelebb jutunk: az a *szemlélet*, amelynek tárgya a világ. A világ „adva van” az érzékek számára, amely magában foglalja azt, hogy a *szemlélet*be már beletartozik az *a priori*, amely meghatározza az érzékelőképességünket, így teremtve meg egy megérthető világot. Kant rendszerében a *Weltanschauung* az *a priori* által konstruálódik. A világon minden érzékelhetőt átítat, a világot strukturálttá teszi, s forrása a megfigyelő individuum elméje. Tehát annak ellenére, hogy Kantnál e fogalom tulajdonképpen elhanyagolható jelentőségű az életművében, mégis elmondhatjuk, hogy későbbi jelentőségének és népszerűségének oka (beleértve Tankó Béla filozófia-felfogását is), hogy azt a filozófia kopernikuszi fordulata hozta létre. E fordulat új episztemológiája pedig egy új fogalmat igényelt *A megértés látás, a tudás látás* fogalmi metaforájához kapcsolódó már létező fogalmak mellé.

Tankó Béla világnézet-fogalma azonban már továbblépést jelent az eredeti kanti fogalomhoz képest, és már közelebb van a mai értelemben vett jelentéshez. Heidegger is rámutat arra, hogy a kanti fogalom különbözik az általunk használttól:

[A világnézet] először Kant Az ítéleteri kritikájában bukkan fel természetes jelentésében: világnézet az érzékileg adott világ, vagy, ahogyan Kant mondja, a mundus sensibilis szemlélésének értelmében, világnézet mint a természet egyszerű felfogása legtágabb értelemben.¹⁹

¹⁷ Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Atlantisz Kiadó, 2004. 75.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Martin Heidegger: *A fenomenológia alapproblémái*. Osiris Kiadó, 2001. 15.

A mai értelemben vett világnézet fogalom azonban közelebb áll a hegeli használathoz. Hegel a *megértés látás, a tudás látás* metaforát egy újfajta értelemben használja: az a tudás, amely gyakorlati útmutatást kínál. Hegel írásaiban (*A szellem fenomenológiája; Előadások a filozófia történetéről; Esztétika*) újabb kulcsfontosságú szemantikai jegyek is megjelennek, ahol Hegel a fogalmat az egyén világra vonatkozó szubjektív perspektívája – a tudás szubjektivitása – értelmében, továbbá olykor egy nemzet vagy egy történelmi korszak „szellem”-ének referálójaként is használja (hasonlóan a *Zeitgeist*-hoz). Azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a különböző kultúrák és személyek számtalan különböző világnézettel rendelkezhetnek. A *Weltanschauung* ezen eszméje tehát a megismert világ posztulátumaival is kiegészül, azaz útmutatóul szolgál a gyakorlati élet számára. A világnézet jelentésének e bővülése kulcsfontosságú elem Tankó Bélánál is. E felismerés húzódik meg Gáspár László tanulmányának recepciótörténeti kitekintése mögött is, amikor Tankó *A világnézet kérdése* című tanulmánya tárgyalását követően megjegyzi, hogy Tankó bármennyit is hivatkozik Kantra, történelemszemlélete alapvetően hegeli ihletésű.²⁰

Tekintve, hogy mint fogalmi metafora *a megértés látás, a tudás látás* egy, a működésében rendkívül komplex, hosszú folyamatot (gondolkodás) egy látszólag sokkal statikusabb, egy „szempillantás alatt lezajló” aktussal (látás) fejez ki, Kant nem áll messze e szerkezettől: a szemlélet *a priori* keretszerkezete ugyanúgy „azonnal” megérthető világot jelenít meg. E képességgel mindenki ugyanúgy rendelkezik, s nem befolyásolja azt semmilyen személyes történelem. Bár a fogalom mindkét filozófus esetében megtartja *ateoretikus* jellegét, Hegel számol mind a személyes történelemmel, mind a kulturális különbségekkel, rámutatva a megértés és a tudás szubjektív és történeti meghatározottságára. Immár nem csupán keretszerkezet, hanem egyben *tartalmozza* a különböző posztulátumokat és tudásformákat. Ezért kell a világnézetet *ateoretikusnak* tartania, hiszen a *teória* feltétlenül a filozófiához tartozik. A makulátlan teoretikus gondolkodás semmilyen személy (vagy kultúra) művészi (vagy morális) nézeteiben (vagy szokásaiban) nem jelenhet meg – csak a filozófiában. Mégis, a világnézeteknek fontos szerepük van: relatív és diverz mivoltuk egy „létrát” jelent az Abszolút Szellem önmegvalósító útja számára (s amint eléri útját, azt „megszüntetve megőrzi”). E „létra” motívumára jogosan ismerhetünk rá Tankó művelődéstörténet-felfogásában.

A világnézet fogalmának további alakulása, jelentésének finomodása leghangsúlyosabban Dilthey nevéhez köthető, akinél a *Weltanschauung* elnyerte majdnem

²⁰ Tankó 2012. 208.

minden olyan tipikus szemantikai elemét, amelyet a szó hétköznapi értelmében is használunk. Az ő nevéhez fűződik a *Weltanschauungslehre*, azaz a világnézetekkel foglalkozó tudomány. Ekkor kezdődik a „*Weltanschauung* kora”,²¹ amelyben számos gondolkodó reflektált e fogalomra: Wundt, Jaspers, Husserl, Heidegger, s különösen érdemes összevetni Tankó világnézet koncepcióját a fogalom nagyhatású neokantiánus teoretikusának, Rickert értelmezésével. Előbb azonban fel kell vázolnunk azt, hogy milyen szemantikai komponensek határozzák meg Tankó Béla világnézet fogalmát.

A tankói világnézet fogalom egyrészt kapcsolódik a kanti örökséghez, az *Anschauung* a priori rendező elvéhez. A *szemlélet* (melyet, mint említettük, a *theória* fogalmához kapcsol) Tankó számára ugyanúgy a világ értelmessé rendeződéséhez kapcsolódik. Ebből kiindulva „a chaost kozmosszá nemesítő szemlélés”²² a kultúra létrejöttét teszi lehetővé: ezáltal nyerünk esztétikai gyönyört a művészetben, s ezáltal lehet a filozófia „összefoglaló képe a világnak”.²³ A kanti örökség tehát a tankói világnézet-fogalomban magával hozza azt a fogalmi metaforában is hangsúlyos elemet, miszerint a világnézet a világ „egészben látása”, azonban ez a mozzanat *önmagában* még a „világkép” kategóriája, s ez az értelmezés még mindig a *mundus sensibilis* értelemben vett jelentéshez tapad. A vallás tapasztalata szintén az egységben látás megélését jelenti. A filozófia a vallással ellentétben azonban nem csupán érzékeli, de reflektál is erre kozmosszá rendeződött világra:

„Az első a vallás útja, a másik a filozófiáé; mind a kettő az emberi élet viszonyulása a mindenséghez, tehát a leggyakorlatibb kapcsolódás a világegyetem egészéhez; de a vallásban uralkodó az, hogy ezt a viszonyulást élni akarja, - azért életünk gyökerei egyáltalán e vallásos viszonyulásba mélyednek; - a filozófia pedig mindezt, vallásos élményeit is, újból ismeret tárgyává teszi, magyarázza; megérteni kívánja; egyszóval: egy magasabb szinten minden többi birtokával együtt tudatosítja”.²⁴

Tankó a művészet, a vallás és a filozófia közötti harmóniát tehát egy olyan koncepcióval teremti meg, miszerint a szemlélet által megjelenő képre – itt Tankó következetesen világképet mond világnézet helyett – egyedül a filozófia kérdez rá. Ahogy ő fogalmaz: „a filozófus tudjon problémát látni ott, ahol a pozitív és realista érzékével kérkedő ember csupa

²¹ Egyed Péter: *A rendszer. És üzenete (Előszó)*. In: Laczkó Sándor 2000. 12.

²² Tankó 2012. 20.

²³ l. m. 21.

²⁴ l. m. 22

magától értetődőséget lát”.²⁵ Érdeemes itt megjegyezni, hogy Tankó maga is játszik e metaforával akkor, amikor kijelenti, hogy a kor divatos és felszínes eszméi a „tájnézet” nevet sem érdemelték.²⁶ A világra való ezen reflexió azonban magában rejti a világnézet egy újabb szemantikai elemét. Könnyű felismerni itt a *megértés látás, a tudás látás* fogalmi metaforáját: reflektálni, azaz *tükrözni*. Kézenfekvőnek tűnhet ez alapján úgy értelmezni az elmét, mint egyfajta tükört, amely a valóság képét nyújtja, azonban ez határozottan félrevezető eljárás lenne, hiszen a reflektáláson nem ezt értjük, hanem bizonyos eszmék, gondolatok és tapasztalatok *értelmezését*. Reflektálni valamire annyit tesz, mint megváltoztatni a „képet”, „egészet” alkotni a részletekből, megérteni és véleményt alkotni, az a képesség, amely az ítéletet lehetővé teszi. Tankó esetében a reflexió, amely a kanti szemlélet ontológiáját kiegészíti, egybecseng az axiológiával, azaz Böhm értékelméletével. A szemlélet által megmutatkozik a világ rendje – s ahogy erre Török rámutat tanulmányában – az ember intelligenciáját e rend *kötelezi* (!) az abszolút érték megvalósítására. Ezt magunkban kell megvalósítani, hiszen az ember maga a világnézet.²⁷

Ez magával vonja azt a következtetést, hogy a filozófia feladata, hogy világnézetet adjon. Tanulságos, hogy Tankó neokantiánus kortársa Heinrich Rickert épp egy ellenkező következtetésre jutott a világnézettel kapcsolatban. *A filozófia alapproblémái* (1934) című könyvében arra mutat rá, hogy az általános elvárás a filozófiával szemben az, hogy olyan válaszokat adjanak, melyek a „világ mint egész” megértéséből származnak, s így gyakorlati útmutatóul is szolgálhatnak az élethez. Rickert szerint ez egy rossz megközelítése a problémának, mivel ilyen válaszokat csak a *Weltanschauung* tud nyújtani. Továbbá mivel a tudomány és a filozófia nem szolgálhat útmutatóul a helyes élethez, ezért be kell látnunk, hogy a tudomány és a filozófia nem adhat világnézetet. A filozófiának azonban arra kell törekednie, hogy felvázolja a világnézetek átfogó elméletét, hogy egy tudományos világnézeti-*tant* adjon. A világnézet alapvetően ateoretikus, így nem lehet a filozófia eszköze, azonban tárgya annál inkább.

Tankó esetében azonban a világnézet kitüntetett szerepe egyenes következménye a kanti örökség és a hegeli hatás szintézisének, amely a kanti szemlélet értelemében magában hordozza az „egység és rendezettség” szemantikai elemét (a világ egészben látása), s egyben kiegészül a világnézetek fejlődésének és a bennük megfogalmazó posztulátumok hegeli felfogásával. A tankói koncepció ellenáll továbbá a fogalom egy fontos szemantikai

²⁵ l. m. 24.

²⁶ Tankó Béla: *A filozófia szerepe a mai krízisben*. Budapest, 193. 22.

²⁷ Vö. Tankó 2012. 240.

elemének, amely a vizuális percepció a szemlélő térbeli helyzete általi meghatározottságára utal: a perspektívának. Átvitt értelemben a perspektíva azt jelenti, hogy egy tárgyra vonatkozó vizsgálatunk olyan tényezők által vannak meghatározva, mint az intencióink, előítéleteink, előző tapasztalataink vagy ismereteink... stb. Filozófiai koncepcióként – melyet Nietzsche dolgozott ki – fő tétele, hogy nincsenek valódi, örök igazságok vagy értékek, csupán azok, melyek bizonyos perspektívákból konstruálódtak. E gondolatok új módot adnak a *Weltanschauung* értelmezéséhez. A perspektivizmus szerint minden tudás a világ egyfajta interpretációja, melyet különböző előítéletek determinálnak. Nincs „makulátlan” interpretáció. Ebből az is adódik, hogy nincs egy, valódi, helyes, igaz *Weltanschauung*, amely a többi felé magasodhat azáltal, hogy rendelkezik az örök igazságok belátásaival. Dilthey és Jaspers világnézet-értelmezésében e szemantikai elem jut főszerephez. Dilthey a szubjektivitást hangsúlyozva mutatja be a *Weltanschauungslehre* keretein belül, hogy a különböző eszmék és metafizikák rendszerei hogyan alakultak ki történeti esetlegességek által befolyásolva, és hogy ezek a rendszerek mennyire ellentmondásosak, s polémikusak egymással. Számára nem a filozófia ad világnézetet, hanem a világnézet veheti fel – többek között – a filozófia formáját, amely természetesen nem rendelkezhet így abszolút igazságokkal. Jaspers pedig a világnézeteket élesen elválasztja a filozófiától, pszichológiai magyarázatokat adva az élet megértésének különböző módjaira, így egy olyan teoretikus magatartást követ, amely nem különböztet meg jó rossz világnézetet.

A perspektíva szemantikai elemét Tankó Böhm axiológiájával kísérli meg hatástalanítani:

„... világnézetet csak akkor lehet kiépíteni, ha a dolgoknak nemcsak értelmi alkatát ismerjük, hanem értékét is; s ez viszont azt jelenti, hogy a filozófia teendői két nagy csoportba oszlanak. Az elsőbe az a munka tartozik, mellyel a valóság a ténylegesen meglévő dolgok értelmét keresi [...] a tudományos műnyelv ezt *ontológiának* nevezte el; a való lét magyarázatának tudománya ez. A másodikba az a munka tartozik, mellyel annak elméletét dolgozza ki, ami még nincs, de lennie kell, aminek létesítése tőlünk függ [...] Ennek a szüntelen alkotó ösztönnek pedig öntudatlan irányítója az *érték* gondolata: a jobbat, szebbet érdemesebbet akarjuk elérni, szóval: az értékest megvalósítani; s azért nevezte el a tudományos műnyelv a megvalósítandó elméletét [...] *értékelméletnek, axiológiának*”.²⁸

²⁸ Tankó 2012. 37.

Az ontológiai és axiológiai munkának egyszerre kell történnie. Amennyiben az egyik megghiúsul, azzal a viszálykodás sokasága indulhat meg. A háború tapasztalata pedig azt a tanulságot hozta Tankó számára, hogy a világnézetek harca beláthatatlan következményekkel járhat. A tudomány pozitívizmusa és a különböző izmusok versengése annak a tünete, hogy a világ szemlélete ez esetekben megragadt az ontológia szintén: a száraz tényekhez nem társul az értékkeresés, így olyan dogmatizmust épít ki, amely éppen a lényegre vonatkozó kérdést nem teszi fel s „az értelem kedvéért elhallgattatja a szívet”.²⁹ Ezt súlyosbítja a tudományos részterületek gyorsuló szeparációja, a tudás fragmentálódása, amely aláássa azt az igényünket, hogy egy általános és egységes képet alkossunk a világról és az emberiségről. Amennyiben pedig az ontológiai vizsgálatot mulasztjuk el, és csak az értékelő tudat elhamarkodott ítélete alapján építjük világnézetünket, akkor az ontológiai ténymegállapítás elégtelenségéből fakadóan meghamisítjuk a valót a „kedély jogainak kedvéért”.³⁰ Ilyen értelemben tehát Tankó számára nem elfogadható Dilthey relativisztikus világnézet-felfogása, így az abból való következtetés sem, miszerint a filozófia és a tudomány nem adhat világnézetet.

A világnézet Tankó szerint tehát harmonikusan köti össze a filozófiát, a vallást és a pedagógiát. E harmóniát Kant kopernikuszi fordulata teszi lehetővé azzal, hogy filozófiáján alapuló vizsgálat „miután megmutatta, hogy mit lehet tudni, megmondja, mit kell hát cselekedni és mit szabad remélni”.³¹ A kanti tradíció kulcsszerepére ismerhetünk rá a világnézet kérdésében a „kritikai” szemléletben is, a sosem nyugvó önreflexióban. A reflexió Tankó számára pedig elválaszthatatlan Böhm értékelméletétől, amely így a világnézetet az intelligencia legmagasabb szintű megvalósulását jelenti:

„... a világnézet nem értelmi játék, nem fényűzés, hanem a legkomolyabb munka, amit a szellemiség kifejt, mert egész életfolyásunk alapjait építi meg vele. Nem csak visszavert tükörkép ez a világnézet, hanem a tükröző öntudat belevetítődése a világba; amennyire ez a középponti erő belefonta magát a világba, annyira épült ki a világnézetünk, s amennyire kiépült, annyira valósult meg énünk a világban.”³²

²⁹ Tankó 2012. 36.

³⁰ Uo.

³¹ Tankó 2012. 62.

³² Tankó 1917. 11.